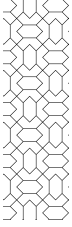

CITATION

Altuntaş, Mehmet, "İsrailiyat in the Commentary of Muqâtil B. Suleiman and His Comments on Hurûf Al-Muqattaa", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 13, 13 (2018/13) pp. 129-158

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN TEFSİRİNDE İSRÂİLİYAT VE HURÛF-I MUKATTAA HAKKINDAKİ YORUMLARI

İsrailiyat in the Commentary of Muqâtil B. Suleiman and His Comments on Hurûf al-Muqattaa

Mehmet ALTUNTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi.

Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü,

Assistant Professor, Bozok University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Studies.

maluntas73@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-3702-2126.

Öz

Kur'an'ın büyük bir kısmı ilk muhatapları tarafından anlaşılmıştır. Hz. Peygamber ve ardından önde gelen sahabiler, müslümanlar tarafından anlaşılmayan ayetleri tefsir etmişlerdir. Klasik hadis kitaplarına bakıldığında tefsir edilen ayetlerin sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. Ancak vahiy döneminden zaman ve mekân bakımından uzaklaşıl-dıkça müslümanlar tarafından bilinmeyen ayetlerin sayısı sürekli artmıştır. Bu durum doğ-al olarak nüzûl ortamına şahit olmayan ve Arapça bilmeyen müslümanlar için Kur'an'ın tamamının tefsir edilmesini bir zorunluluk hâline getirmiştir. Bu ihtiyacı karşılamak için ilk tam tefsir yazan âlim Mukâtil bin Süleyman'dır. Ancak başta çağdaşları olmak üzere âlimlerin bir kısmı onu acımasızca eleştirmiş buna mukabil bir kısmı da övmüştür. Fakat Mukâtil hakkında yapılan eleştirilerin büyük bir kısmı eserlerine atf yapılmadan yapılmıştır. Söz konusu durum, onun yanlış tanınmasına ve haksızca eleştirilmesine neden olmuştur. Bu çerçevede makalemizde Mukâtil'e yönelik yapılan eleştiriler, tefsirinde nak-lettiği isrâilî rivayetler ile hurûf-ı mukattaa konusundaki görüşleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mukâtil b. Süleyman, İsrâiliyat, Hurûf-ı Mukattaa.

ISRAILIYAT IN THE COMMENTARY OF MUQÂTİL b. SULEIMAN AND HIS COMMENTS ON HURÛF AL-MUQATTAA

Abstract

A large part of the Qur'an was understood by their first interlocutors. The prophet and then the leading companions interpreted the verses which were not understood by the Muslims. When the classical hadith books are examined, it is seen that the number of interpreted verses is very small. However, the number of verses that are not known by Muslims has steadily increased as passed away in terms of time and space from the revelation period. This situation has naturally made it a necessity to be interpreted the whole of the Qur'an for Muslims who cannot see the nuzul environment and who do not speak Arabic. To meet this need, the first scholar who write full commentary was Muqâtil b. Suleiman. However, some of the scholars, especially his contemporaries, ruthlessly criticized him on the other hand some praised him. But most of the criticisms made about the Muqâtil were made without reference to his works. This situation has caused him to be misidentified and unfairly criticized. In this context, in our article Israeli narratives that he was transmitted in his commentary and his views on hurûf al-muqattaa and the criticisms made to Muqâtil have evaluated.

Keywords: Tafsir, Muqâtil b. Suleiman, İsrâiliyat, Hurûf al-Muqattaa.

KAYNAKÇA

Altuntaş, Mehmet, "Mukâtil B. Süleyman'ın Tefsirinde İsrailiyat ve Huruf-u Mukattaa", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 13, 13 (2018/13) ss. 129-158.

Makale Geliş T.: 28/05/2018, **Kabul T.:** 02/06/2018.

Giriş

Kur'an'ı tefsir etmenin en doğru yolu nedir? sorusuna İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328), "Kur'an'ın yine Kur'an'la tefsiridir" şeklindeki cevabı son derece isabetli bir tespittir. Zira Kur'an'daki mücmel bir ayet, başka ayet/ayetlerle tefsir edilmiştir.¹ Bunun böyle olması doğal bir durumdur. Çünkü Kur'an, oluşturmak istediği ideal mümin profilini zamana yayarak yirmi üç yıllık bir süreçte meydana getirmiştir. Bu zaman diliminde inen her ayet/ayetler, bir önceki ayetin/ayetlerin açıklayıcısı konumunda olmuştur.

Elimizdeki kaynaklara göre Kur'an'ın tamamını, akli ve nakli manada ilk tefsir eden müfessir olan Mukâtil b. Süleyman, hicri 80/699 yılında Belh'te doğmuştur.² Bir müddet Merv ve Horasan'da yaşamıştır. Belh'te Cehm b. Safvân'la (ö. 128/745-46) itikadî konularda tartışmalar yapmıştır. Horasan'dan Basra'ya gitmiştir. Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Arâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), Muhammed b. Müslim ez-Zührî (ö. 124/742) gibi âlimlerden dersler almıştır. Hayatının son yıllarında Bağdat, Beyrut ve Mekke'de bulunan Mukâtil, Basra'da 150/767'de vefat etmiştir.³ Mevcut bilgilere göre, Kur'an'ın tamamını yazılı olarak ilk tefsir eden Mukâtil'i öven âlimlerin yanında acımasızca yerenler de olmuştur. Velud bir yazar olan Mukâtil, farklı alanlarda eserler telif etmiştir.⁴

¹ Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî, *Mukaddimetu fi usûli't-tefsîr* (Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, 1980), 39.

² Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud b. Şehâte (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâs, h. 1423), 5: 278.

³ Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-âyan ve enbâü ebnâ'iz-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru sâdir, 1994), 5: 255; Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mizânü'l-îtidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bücâvî (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-ma'rife li't-tiba' ve'n-neşr, 1963), 4: 175; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 5: 276-277; Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 1995), 31: 134-136; Ömer Türker, *Erken Dönem Tefsirlerinde Tevil Sorunu* (İstanbul: Endülüs Yay., 2017), 21-33.

⁴ Mukâtil'in kaynaklarda ismi geçen eserleri şunlardır: *el-Kiraât*, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, *Nevâdiru't-tefsîr*, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, *el-Cevâbât fi'l-Kur'an*, *et-Takdîm ve't-te'hîr*, *el-Aksâm ve'l-luğât*, *er-Red ale'l-Kaderiyye*. Bkz. Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Muhammed İbn Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-marife, 1997), 222.

1. Mukâtil b. Süleyman Hakkında Yapılan Değerlendirmeler

Mukâtil'in itikadî görüşleri ile diğer düşünceleri hakkında yaşadığı dönemden itibaren çağdaşı Ebû Hanife (ö. 150/767) ve sonraki âlimler pek çok şey söylemiş⁵ ve bazıları onu, Mürcie, Müşebbihe, Zeydiyye, Şia mezhebine nispet etmişlerdir.⁶ Buna karşın, kimileri de ona nispet edilen teşbîh ve teccîm fikrini, eserlerinin muhtevasıyla çeliştiği için önyargılı bir değerlendirme olarak nitelendirmiştir.⁷

İlahî sıfatlar konusunda selefî çizgisinden ayrılmayan Mukâtil, Horasan'da batıl fikirlerini yayan Cehm b. Safvân'ı eleştirmiş ve ona şiddetle karşı çıkmıştır.⁸ Bunun yanında Mukâtil'in tefsirinde teşbîhî fikirleri savunanların Allah'ın zatına yönelik söyledikleri, "Allah cisimdir; eti ve kanı vardır" tarzında teccîmî çağrıştıran ifadeler bulunmamaktadır.⁹ Muhtemelen onun hakkındaki Müşebbihe'yi andıran değerlendirmeler, Horasan'daki itikadî akımlardan kaynaklanmıştır.¹⁰ Nitekim Zeydiyye, Şia, Mürcie taraftarlarının hâkim olduğu Horasan'daki siyasî-itikadî ayrılıkların, insanların siyasî ve itikadî konumlarını belirlemede, haksız yere itham edilmelerinde, tekfirle suçlanmalarında etkili olduğu bilinen bir husustur.¹¹ Kur'an ilimlerindeki velud ve ilmî derinliğinin yanında siyasî bir kişiliğe de sahip olan Mukâtil, pek çok âlim gibi bu haksız ithamlardan ve eleştirilerden fazlasıyla nasibini almıştır.

⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, 5: 257.

⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (byy.: Dâru İhyâit't-türâsî'l-'Arabî, 1976), 1: 80; Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil b. İshâk Ebû Musa el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, thk. Naim Zerkûr (byy.: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2005), 128; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 222; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (byy.: Müessesetü'l-Halebî, ty.), 162; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, 5: 255-257.

⁷ Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Tefsirde Akılcı Eğilim*, trc. Numan Konaklı-Nihat Uzun, (İstanbul: Mana Yay. 2015), 135-138; İbrahim Çelik, "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukâtil b. Süleyman'a İsnad Edilen Teşbîh Fikri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (1987): 152, 156.

⁸ Hafız Cemaluddin Ebu'l-Haccâc Yusuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Ahmed Ali- hasan Ahmed (byy.: Dâru'l-fîkr, ty.), 18: 345.

⁹ Çelik, "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukâtil b. Süleyman'a İsnad Edilen Teşbîh Fikri", 155-156, 159; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Tefsirde Akılcı Eğilim*, 135.

¹⁰ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, thk. Sabri b. Selame Şahin, (byy.: Dâru's-sebât li'n-neşr ve't-tevzi', ty.), 93-94.

¹¹ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", 31: 134.

1. 1. Ebû Hanife, Eş'arî ve İbn Hazm'ın Mukâtil Hakkındaki Değerlendirmeleri

Çağdaş Ebû Hanife Mukâtil'in eserlerine atıf yapmadan kendisine gelen duyumlara göre, “Doğudan bize iki yanlış görüş gelmiştir. Bunlardan biri, Muattıla mezhebidir. Yani Allah'ın zâtını sıfatlarından tecrit eden Cehm b. Safvân'ın öncülüğünü yaptığı düşüncedir. Diğeri de Müşebbihe mezhebidir. Yani Allah'ın zatının diğer varlıklara benzediğini belirten Mukâtil'in itikadıdır”¹² ve “Her ikisi de teşbîhte aşırı gitmiştir”¹³ şeklinde değerlendirmeler yapmıştır.

Yaklaşık iki asır sonra İmam Eş'arî (ö. 324/935-936) de Mukâtil'in arkadaşları hakkında, “Allah cisimdir. O'nun insan suretinde bir bedeni, eti, kanı, saç ve kemiği vardır. El, ayak, baş ve göz gibi organlara sahiptir. Bununla beraber Allah, hiçbir şeye, hiçbir şey de O'na benzemez”, dediklerini nakletmiştir.¹⁴ Eş'arî ve İbn Hazm (ö. 456/1064), bir referansta bulunmadan teşbîh fikrine sahip olanların kullandığı bu ve benzeri sözleri Mukâtil'e de nispet etmişlerdir.¹⁵ Ancak buna karşın bazı âlimler, Mukâtil'in eserleri üzerine yaptıkları araştırmalarda onun bu tarz teşbîhî ifadelerine rastlamadıklarını beyan etmişlerdir.¹⁶

1. 2. Şehristânî'nin Mukâtil Hakkındaki Değerlendirmesi

Bir referans gösterilmeden yapılan bu önyargılı değerlendirmelerin yanında Şehristânî (ö. 548/1053) eimmetu'l-hadis/hadis imamlarından

¹² Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-'Arş* (Medine: İmâdetu'l-bahsi'l-ilmîyyi, 2003), 1: 142; Hafız Ahmed b. Ali el-Hakemî, *Meâricu'l-kabûl*, thk. Ömer b. Mahmud Ebû Ömer, (ed-Dimam: Dâru İbni'l-Kayyim, 1990), 1: 273; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessîrîn* (byy.: Dâru İhyâit'türâsi'l-'Arabî, 1976), 1: 80.

¹³ Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşâr Avâd (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2002), 15: 207. Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâir-ricâl*, 18: 344.

¹⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, 128.

¹⁵ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*, 166; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd İbn Hazm el-Endulisî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ty.), 2: 89.

¹⁶ Ebu'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî, *Menhecû's-sünneti'n-nebeviyye fi nakdi kelâmi's-Şî'ati'l-Kaderiyye*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Suud: Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, 1986), 2: 618-619; 5: 286.

biri olarak kabul ettiği¹⁷ Mukâtil ve bazı selef âlimleri hakkında Yüce Allah'ın hiçbir şeye teşbîh edilemeyeceğine dair söyledikleri bazı cümleleri referans göstererek şu objektif değerlendirmeyi yapmıştır:

فأما أحمد بن حنبل وداود بن علي الأصفهاني وجماعة من أئمة السلف فجزوا علي منهاج السلف المتقدمين عليهم من أصحاب الحديث مثل: مالك بن أنس، ومقاتل بن سليمان، وسلخوا طريق السلامة فقالوا: نؤمن بما ورد به الكتاب والسنة، ولا نتعرض للتأويل بعد أن علم قطعاً أن الله عز وجل لا يشبه شيئاً من المخلوقات، وأن كل ما تمثل في الوهم فإنه خالقه ومقدره. وكانوا يحترزون عن التشبيه إلى غاية أن قالوا: من حرك يده عند قراءة قوله تعالى: {خَلَقْتُ بِيَدَيَّ} أو أشار بأصبعيه عند روايته: "قلب المؤمن بين أصبعين من قوله تعالى: "أصابع الرحمن" وجب قطع يده وقلع أصبعيه Ahmed b. Hanbel, Davud b. Ali el-İsfehânî ve selef imamlarından bazıları, ashâbu'l-hadîsten Mâlik b. Enes, Mukâtil b. Süleyman gibi mütekaddim selevin (itikadî) görüşlerini benimseyip selamet yoluna girerek şöyle demişlerdir: 'Kitap ve sünnette yer alan hususlara inanırız. Allah'ın, yaratılmışlardan hiçbirine benzemediğini kesin olarak bildiğimiz için (O'nun sıfatları hususunda) te'vile başvurmayız. Allah, insanın aklına gelen her şeyi yaratan ve takdir edendir.' Bu kişiler, teşbîhten azamî derece kaçınmışlar ve 'Eğer bir kimse, Allah Teâlâ'nın, 'يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ', 'Ey İblis! İki elimle yarattığımın önünde saygıyla eğilmekten seni alıkoyan şey nedir?'¹⁸ ayetinin 'iki elimle yarattığım' kısmını okuduğunda parmaklarını hareket ettirse ve 'Müminin kalbi Rahmân'ın iki parmağı arasındadır¹⁹ sözünü rivayet ederken iki parmağına işaret etse, bu kişinin elinin kesilmesi veya parmaklarının koparılması vacip olur' demişlerdir."²⁰

¹⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 146.

¹⁸ Sâd 38/75.

¹⁹ Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim* (İstanbul: Çağrı Yay., 1992), "Kitâbu'l-Kader", 3; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yay., 1999), "Kitâbu'l-Kader", 6; Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yay., 1999), "Mukaddime", 13; "Kitâbu'd-Dua", 2; Muammer b. Ebî 'Amr Raşîd el-Ezdî, *Câmi'u Muammer b. Raşîd*, thk. Habîburrahman el-'Azamî, (Pakistan: el-Meclisu'l-İlmî, h. 1403), Hadis no: 19646; Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed, *Musannefu Ebî Şeybe*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, h. 1409), Hadis no: 29196, 30405, 30406; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*, thk. Ömer b. Mahmud Ebû Ömer, (byy.: Dârü'r-râye, 1991), 51; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilu muhtelifi'l-hadîs* (byy.: Mektebetü'l-İslâmî-Müessesetü'l-İşrâk, 1999), 129.

²⁰ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1: 104.

Şehristânî'nin mezkûr ifadeleri bir açıdan Ahmed b. Hanbel gibi bazı âlimlerin Mukâtil'in Allah'ın sıfatları konusundaki görüşlerini benimsediğini ve diğer taraftan da Mukâtil'in teşbîh meselesine bakışını açıkça ortaya koyduğunu gösteren en net verilerdir. Teşbîh konusunda Mukâtil'in ve onun gibi düşünen âlimlerin düşüncelerini onların sözleriyle ortaya koyan bu ifadeler, kanaatimizce yukarıda âlimlerin herhangi bir kaynağa atıf yapmadan yaptıkları sübjektif değerlendirmelerle kıyaslandığında, daha objektif ve isabetlidir. İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Mukâtil'in Müşebbihe olmakla suçlanmasının eserlerinde söylediklerinden hareketle doğru olmadığını ve Eş'arî'nin onunla ilgili teşbîhî bilgileri Mu'tezile'ye mensup âlimlere ait kitaplardan naklettiğini söylemiştir.²¹

Bizzat dönemin halifesiyle arasında geçen diyalog, Mukâtil'in teşbîh konusundaki düşüncesini açıkça ortaya koyan bir başka önemli veridir. Halife, Mukâtil'e, "Bana gelen bilgilere göre Allah hakkında teşbîhte bulunuyorsun" cümlesini dillendirince o, "قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ" o, "De ki: Allah birdir. Her şey O'na muhtaçken O, hiç bir şeye muhtaç değildir. O, ne doğurmuş, ne de doğmuştur. O'nun hiçbir dengi, benzeri yoktur"²² ayetlerini okumuştur. Bunun ardından da, "Kim bu cümleler dışında benim Allah'ın sıfatları hakkında tecsîm ve teşbîhî ifade edecek bir cümle söylediğimi iddia ederse kesinlikle hakkımda yalan söylemiş olur"²³ cümlesini sarf etmiştir. Bu sarîh ifadeler açık bir şekilde esasında onun, teşbîh konusuna ve Müşebbihe düşüncesine sahip olanlara karşı tavrını net olarak göstermektedir. Teşbîh düşüncesini hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde reddeden bu cümlelere rağmen Mukâtil'i, Müşebbihe olmakla itham etmek, objektif bir değerlendirme değildir.

1. 3. Hadisçilerin Mukâtil Hakkındaki Değerlendirmeleri

Bir müfessir olarak Mukâtil, hadisçilerin de eleştirilerinden kendisini kurtaramamış ve onların çok sert eleştirilerine maruz kalmıştır.²⁴ Ha-

²¹ İbn Teymiyye, *Menhecû's-sünneti'n-nebeviyye fî nakdi kelâmi's-Ş'âti'l-Kaderiyye*, 2: 618-619; 5: 286; Zehebî, *el-'Arş*, 1: 143.

²² el-İhlâs 112/1-4.

²³ Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh İbn Asâkir, *Târîhu Dimesşk*, thk. 'Amr b. Garâme (byy.: Dâru'l-fîkr, 1995), 60: 121; Mizzi, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 18: 343.

²⁴ İsmail Cerahoğlu, *Tefsîr Tarihi I* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 1: 178-179.

dislerin senedli ve senedsiz olarak nakledildiği bir dönemde yaşayan Mukâtil, döneminin hadis nakletme teamülüne uyararak tefsirinde ve diğer eserlerinde kullandığı hadisleri senedsiz olarak kullanmıştır.²⁵ Bu bağlamda Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), Mukâtil'in tefsiri hakkında: “Ne kadar faydalı bir kitap. Keşke içindeki hadislerin isnadı da olsaydı”²⁶ temennisinde bulunmuştur. Hadislerin senedleriyle rivayet edilmesinin şart koşulduğu ve senedin âdeti dinle özdeşleştirilip büyük önem kazandığı dönemlerde yaşayan muhaddislerin bir kısmı, bu hususu göz ardı ederek, Mukâtil'i haksız bir şekilde eleştirmiş ve onun hakkında “kezzâb”, “metrûk”, “metrûku'l-hadîs”, “mehcûru'l-kavl” gibi yerici ifadeler kullanmışlardır.²⁷

Buhârî (ö. 256/870), Mukâtil'in hadis alanında “لا شيء البيتة” “Elbette hiçbir değeri yoktur” ifadesiyle bir değerinin ve kıymetinin bulunmadığını dile getirmiştir.²⁸ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ise ondan hadis rivayet etmenin asla doğru olmadığını söylemiştir.²⁹ Cevzî (ö. 597/1201) de onu, Medine'de Ebû Yahya, Bağdat'ta Vâkîdî, Şam'da Muhammed b. el-Meslûb ve Horasan'da Mukâtil olmak üzere hadis uyduran dört

²⁵ “İsnad” konusunda ilk görüş beyan edenin İbn Sîrîn (ö. 110/729) olduğu söylenmektedir. Özellikle fitne dönemi ve sonrasında siyasi fırka mensuplarının hadis uydurmaya başlamaları isnadı zorunlu hâle getirmiştir. Bkz. Recep Şentürk, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2001), 23: 153; Raşit Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2001), 23: 154-155. Bkz. M. Mustafa el-A'zamî, *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*, trc. Recep Çetintaş (İstanbul: İz Yay., 2015), 60.

²⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, 18: 341.

²⁷ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-İclî el-Kûfî, *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilmî ve'l-hadîs*, thk. Abdülalîm Abdulazîm el-Bistevî (Suud: Mektebetü'd-dâr, 1985), 2: 295; Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr b. Musa b. Ammâd el-'Ukaylî, *Du'afâ'î'l-Kebîr*, thk. Abdulmudî Emin Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-mektebeti'l-ilmîyye, 1984), 4: 238; İbn Hallikân, *Vesfeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân*, 5: 257; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Zehiratu'l-Huffâz*, thk. Abdurrahman el-Firyevâî (Riyad: Dâru's-selef, 1996), 2: 900; 3: 1596, 1593, 1602; 4: 2254, 2421.

²⁸ Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir* (Haydarâbâd: Dâiratu'l-meârifî'l-Osmâniyye, 8: 14; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman b. Ezdâd İbn Şâhin, *Târihu esmâ'î'd-du'afâi vel-kezzâbîn*, thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (byy.: yy., 1989), 133, 182.

²⁹ İbn Kuteybe, *Tevîlu muhtelifi'l-hadîs*, 81; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-tâdil* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâisil-'Arabî, 1952), 8: 354; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmud İbrâhîm Zâyid (Haleb: Dâru'l-vâ'y, h. 1396), 3: 14; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1: 80-81.

yalancı kişiden biri olarak nitelendirmiştir.³⁰ İbn Hibbân da benzer şekilde Mukâtil'i hadis uydurmakla suçlamıştır.³¹ Ayrıca Mukâtil, bizzat görüşmediği Mücâhid ve Dahhâk'tan hadis rivayet etmesi nedeniyle hadisçiler tarafından ağır şekilde eleştirilmiştir.³²

Ancak bu ağır eleştirilere rağmen Şehristânî ve Dârekutnî (ö. 385/995) Mukâtil'i "Hadis alanında itibar edilen birisidir" diyerek övmüşlerdir.³³ Bu değerlendirme, büyük oranda, yerinde bir tespittir. Nitekim Mukâtil'in tefsirinde kullandığı hadisler üzerine yapılan bir çalışmada üç yüz on hadisin klasik hadis kitaplarında yer aldığı, buna karşın sadece altmış dört hadisin kaynağının tespit edilemediği görülmüştür.³⁴ Bu durum, hadisçilerin aleyhinde bir delil olmak üzere, Mukâtil hakkında söyledikleri sözleri ve yaptıkları haksız eleştirileri olumsuzlayan ve de yalanlayan önemli bir veridir.

1. 4. Mukâtil'in Tefsiri Hakkında Yapılan Değerlendirmeler

Mukâtil'den önce İbn Abbas (ö. 68/687-88), Sa'îd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Atâ ibn Ebî Rabâh (ö. 114/732), Tâvûs b. Keysân el-Yemânî (ö. 106/725), Ebu'l-Âliye (ö. 90/709), Zeyd b. Eslem (ö. 136/754), Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683 [?]), Hasan Basrî (ö. 110/728), Katâde b. Diama (ö. 117/735)³⁵ gibi âlimler Kur'an tefsiriyle meşgul olmuşlardır. Ancak bu kişilerin tefsirleri, Mukâtil'in tefsiri gibi Kur'an'ın tamamını içermemektedir. Ayrıca bu tefsirler günümüze kadar da ulaşmamıştır.

Genel olarak hadisçiler tarafından ağır bir şekilde eleştirilen Mukâtil, buna karşılık pek çok âlim tarafından hem kişiliği hem de eserleri bakı-

³⁰ Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: nşr. Muhammed Abdulmuhsin, 1966), 1: 9, 48. Ayrıca bkz. Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fî nakdi'r-ricâl*, 3: 562; 4: 172-173; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ'r-ricâl*, 18: 348.

³¹ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fî nakdi'r-ricâl*, 4: 173. Ayrıca bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdi ed-Dârakutnî, *ed-Du'afâ'u'd-du'afâ'i ve'l-metrikîn*, thk. Abdurrahim Muhammed el-Kaşkarî (Medine: Mecelletu'l-câmi'ati'l-İslâmiyyi, h. 1404), 3: 133.

³² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 80.

³³ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fî nakdi'r-ricâl*, 4: 172.

³⁴ İrfan Zahitoğlu, "Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsir-i Kebir'indeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi" (Yüksek Lisans tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 16-205.

³⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 52- 53; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 69-132.

mından övülmüştür.³⁶ Bazı müfessirlerin aksine Mukâtil, tefsirinde şiirle istihsat etmemiştir. Buna ilave olarak Mukâtil'i tefsir sahasında öne çıkaran hususların başında, aklı ve nakli yani dirayet ve rivayeti beraber kullanması, zamirlerin aidiyetlerini isabetli bir şekilde tespit etmesi, sebep-i nüzûle temas etmesi, nezâiri dikkate alması³⁷ ve ayetlerin bağlamına yani sibak-siyaka sadakat göstermesi gelmektedir.³⁸

Mukâtil'i aklî tefsir yapmaya sevk eden en önemli unsur, muhtemelen yaşadığı bölgenin zengin bir fikrî yapıya sahip olmasıdır. Bilindiği gibi Mukâtil'in yaşadığı Horasan bölgesi, İslam'dan önce Zerdüş, Budist, Hıristiyan ve diğer pek çok din mensubunun yoğun olarak yaşadığı bir yer olarak bilinmektedir.³⁹

Mukâtil'in tefsirini övenlerin yanında⁴⁰ onu Ebû Hâtim el-Büstî (ö. 354/965) gibi Yahudi ve Hıristiyan âlimlerin kitaplarından isrâilî nakiller yapması hasebiyle şiddetle eleştirenler de olmuştur.⁴¹ Bu bağlamda Cüzcânî (ö. 259/873) onun hakkında, “كان دجالا جسورا” “*Cesur bir deccaldı*” cümlesini bile sarf etmiştir.⁴² Bunun yanında işi daha da ileri götüren ve maalesef insanî eleştiri sınırlarını aşarak kanının heder edilmesini caiz gören âlimler de olmuştur.

Ebû Mu'âz el-Mervezî, Hârîce b. Mus'ab'dan yaptığı bir nakilde, “لم أستحل دم يهودى. ولو وجدت مقاتل بن سليمان خلوًا لشفتت بطنه” “*Ben bir Yahudinin kanını asla helal görmem. Fakat Mukâtil'i tek başına yakalasaydım karnım delik deşik ederdim*”⁴³ demiştir. Bir müslüman müfessir hakkında böyle talihsiz bir cümlenin sarf edilmesi büyük bir hatadır. Maalesef eskiden beri geleneğimizde farklı düşüncelere tahammül etmeyip değer atfetmeyen kişilerin varlığı ve fikrinden dolayı maddeten ve manen mahkûm edilen pek çok ulemaya sahip olmamız, utanılacak ve de

³⁶ Cerahoğlu, *Tefsir Tarihi I*, 183-184.

³⁷ Bkz. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 222.

³⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 80-81.

³⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 5: 276.

⁴⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*, 81; İbn Hallikân, *Ve'feyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, 5: 255.

⁴¹ İbn Hallikân, *Ve'feyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, 5: 257; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, 18: 348.

⁴² Ebû İshâk İbrâhim b. Ya'kâb b. İshâk es-Sa'dî el-Cûzcânî, *Ahvâlür-ricâl*, thk. Abdalâlîm Abdulazîm el-Bestevî (Pakistan: Hadîsu akademi-Faysalâbâd, ty.), 343.

⁴³ Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fi nakd'ir-ricâl*, 4: 175; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, 18: 345.

eleştirilecek bir tarafımız olduğunu gösteren en net verilerden biridir. Ayrıca yanlış fikir ve düşünceleri de olsa bir mümin âlim hakkında sarf edilen yukarıdaki menfur cümleler, haddini aşan ifadeler olsa gerektir.

Mis'ar b. Kidâm, (ö. 155/772) Mukâtil hakkında: “Ondan daha bilgili birini tanımadım”⁴⁴ yorumunu yapmıştır. Yine onun hakkında Kur'an'ı en iyi bilen âlimlerden biri olduğuna dair yorumlar yapılmıştır.⁴⁵ Bu bağlamda sahip olduğu ilmi birkimden dolayı onu kıskanan ve yerrenler olmuştur. Nitekim Kâsım b. Ahmed es-Saffâr, İbrahim Harbî'ye (ö. 285/899), insanların niçin Mukâtil'i yerip eleştirdiklerini sorunca o: “Mukâtil'e olan hasetlerinden dolayı”⁴⁶ diye cevap vermiştir. Mukâtil b. Hayyân (ö. 150/767), Mukâtil'in tefsir konusunda büyük bir âlim olduğunu söylemiştir.⁴⁷ Bağdâdî (ö. 463/1071) de Mukâtil hakkında benzer şekilde “وكان له معرفة بتفسير القرآن. ولم يكن في الحديث بذاك” “Kur'an tefsirinde iyi bilgisi vardı. Ancak hadis alanında aynı yetkinlikte değildi”⁴⁸ ifadesini kullanmıştır. İmam Şâfi'î (ö. 204/820) ise Mukâtil ve tarihte iz bırakan bazı âlimler hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: “İnsanlar ilim konusunda beş kişiye muhtaçtır. Fıkıhta derinleşmek isteyen Ebû Hanîfe'ye, şiiirde derinleşmek isteyen Zühre'ye, Ebî Sülma'ya, meğâzide derinleşmek isteyen Muhammed b. İshâk'a, nahivde derinleşmek isteyen Kisâî'ye ve Kur'an tefsirinde derinleşmek isteyen de Mukâtil b. Süleyman'a muhtaçtır.”⁴⁹ İmam Şâfi'î'nin bu değerlendirmesi bize, Mukâtil'in hem bir müfessir hem de mümtaz bir tefsir sahibi olarak çok değerli bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbn Mübârek'ten (ö. 181/797) nakille Mukâtil'in tefsirinin güzel olduğunu söylemesine karşın, İmam Şâfi'î'nin hocası Vekî (ö. 197/812) insanları onun tefsirini okumamaları konusunda uyarılmış ve kendisine, “Mukâtil'in tefsirini ne yapayım?” diye soran birine istihzalı bir şekilde, “Onu toprağa göm” uyarısını-

⁴⁴ Mizzi, *Tehzibu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, 18: 341.

⁴⁵ Mizzi, *Tehzibu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, 18: 340-341.

⁴⁶ Mizzi, *Tehzibu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, 18: 342.

⁴⁷ Zehebî, *Mizânü'l-îtidâl fi nakdi'r-ricâl*, 4: 173; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 81.

⁴⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 207.

⁴⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 15: 473; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâ'i'z-zamân*, 5: 409; Zehebî, *Mizânü'l-îtidâl fi nakdi'r-ricâl*, 4: 173; Mizzi, *Tehzibu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, 18: 340-341.

da bulunmuştur.⁵⁰ Benzer şekilde bazı âlimler de Mukâtil'in tefsirinden rivayette bulunmayı uygun görmemişlerdir. Nitekim Nu'aym b. Hammâd (ö. 228/843), Süfyân b. 'Uyeyne'ye (ö. 198/814) Mukâtil'in tefsirinden rivayette bulunup bulunmadığını sorunca: "Hayır. Onun tefsirinden nakilde bulunmuyorum. Ancak ondan yararlanıyorum"⁵¹ demiştir.

1. 5. Mukâtil'den Alıntı Yapan Müfessirler

Sa'lebî⁵² (ö. 427/1035),⁵³Vâhidî⁵⁴ (ö. 468/1076) ve el-Ferrâ el-Begavî⁵⁵ (ö. 516/1122) tefsirlerinde Mukâtil b. Süleyman'dan rivayette bulunmuşlardır. Adı geçen âlimlerin dışında Taberî (ö. 310/923), Mâverdî (ö. 450/1058), Sem'ânî (ö. 489/1096), Zemahşerî (ö. 538/1144), İbn Atiyye (ö. 541/1147), İbnu'l-Cevzî (ö. 508/1114), Râzî (ö. 606/1210), Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi müfessirler, Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinden alıntı yapmışlardır. Bu ise Mukâtil'in, kendinden sonra gelen rivayet ve dirayet tefsirleri için bir kaynak eser olduğunu göstermekte-

⁵⁰ İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*, 81; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8: 354; İbn Hibbân *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddîsin ve'd-du'afâ ve'l-metrûkin*, 3: 14; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessîrîn*, 1: 80-81; Mehmet Tözluyurt, "İstihza Eylemi ve Müslümanlar Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Analiz", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14/1 (2016): 119-145.

⁵¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, 18: 341.

⁵² M. Akif Koç, Sa'lebî'nin Mukâtil'den yaptığı nakilleri derlemiştir. Bkz. Mehmet Akif Koç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 70-89.

⁵³ Bkz. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşşâf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. el-İmâm Muhammed b. Aşûr (Beyrut-Lübnan: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 2002), 1: 76, 81, 83, 112; 3: 238; 5: 194, 300; 6: 193, 210; 7: 17, 174; 9: 42, 125, 165; 10: 89, 156, 293.

⁵⁴ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed Alî el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît* (byy.: İmâdetu'l-bahsi'l-ilmî-Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmî, h. 1430), 1: 147, 161-164, 182; 4: 179, 543; 5: 291; 9: 158, 558; 10: 536; 11: 189, 377, 379, 388, 394, 401, 415, 419, 450, 508, 515, 526, 568; 12: 29, 30, 38-39, 59, 62, 111, 131, 178, 181, 203, 234, 244, 404, 658; 14: 81, 143, 188, 202, 252; 15: 319, 482, 491, 505, 542, 546; 16: 100, 104, 174-175, 178, 183, 204, 227-228, 246, 298, 338, 340, 347, 371, 376, 17: 409; 18: 236, 238, 286, 494; 19: 128; 20: 240, 273, 407; 21: 281, 295-296, 299-300, 310, 351.

⁵⁵ Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Begavî, *Meâlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, h. 1420), 1: 19, 52-53, 289, 347, 559; 2: 40; 3: 229, 354, 424, 659; 4: 48, 275; 5: 31, 33, 186, 226, 307.

dir. Bu açıdan daha sonra gelen birçok tefsirde “*kâle Mukâtil*” ibaresine rastlamak, artık kanıksanmıştır.

Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs* adlı eserinin 115. sayfasının ikinci dipnotunda, Mukâtil'in eserinde, hicri 144/761 yılında doğan ve altı yaşında olan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'dan hadis nakillerinde bulunması hasebiyle tefsirin Mukâtil b. Süleyman'a nispet edilmesi konusunda birtakım şüphelerin olduğunu söylemiştir. Altı yaşında bir çocuktan rivayette bulunmak, makul bir durum değildir. Bu yerinde tespit, en azından, Mukâtil'in tefsirini istinsah edenlerin bu esere sonradan birtakım ilaveler yaptığını akla getirmektedir.⁵⁶

2. Kur'an İlimleri ve Mukâtil

Mukâtil b. Süleyman, tefsirinde pek çok Kur'an ilmini ilk defa fiilî olarak uygulayan müfessirdir. Hatta o bu konuda bir ilke imza atmıştır. Zamanla tefsirinde temas ettiği nezâir, kıraat, sebep-i nüzûl, Kur'an'ın hadislerle tefsiri, zamirler, hurûf-ı mukattaa, nasih-mansuh, muhkem-müteşâbih, Mekkî-Medenî, siyak-sibak gibi Kur'an ilimleriyle ilgili ana konular, müstakil birer ilim hâline dönüşmüş ve nihayetinde bunlar Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Suyutî (ö. 911/1505) gibi muhalled âlimler tarafından geliştirilip sistematize edilmiştir. Makalenin bundan sonraki bölümünde Mukâtil'in, hurûf-ı mukattaa ve isrâiliyat konusundaki konumu ve bu konudaki görüşleri irdelenecektir. Zira o, bu iki hususu tefsirinde bazı yerlerde beraber ele almıştır.

2. 1. Mukâtil'in“Hurûf-ı Mukattaa” Konusundaki Yorumları

Bazı müfessirler, mukattaa harflerini keyfi bir anlam takdirinde bulunarak te'vil etmişlerdir. Bu te'viller zaman içerisinde artmış ve her dönemin kültür ve anlayışını da bünyesine katarak devam etmiştir. Haklarında nebevî hiç bir açıklama olmaması hasebiyle mukattaaalarla ilgili olarak yapılan yorumlar, aslında kişilerin bu harflerde görmek istediği anlamları yansıtmaktadır. Mukattaa harfleriyle ilgili yorum yapan

⁵⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs* (Kahire: Mektebetu vehbe, ty.), 115; Ömer Türker, “Mukâtil b. Süleyman”, 31: 136.

ilk müfessirlerden biri de Mukâtil b. Süleyman'dır. O, bu harflerle ilgili olarak yaptığı yorumlarda Yahudilerin etkisinde kalmıştır.

Mukâtil, yirmi dokuz sûrenin başında yer alan ve yirmi yedisi Mekkî, ikisi Medenî olan hurûf-ı mukattaa'nın bazılarını, Allah'ın isimlerinin ilk harflerine işaret edecek şekilde te'vil etmiştir. Nitekim Bakara sûresinin başında yer alan “الم/elif-lâm-mîm” harflerinden “ألف/elif” harfinin Allah, “ل/âm” harfinin Latîf ve “م/mîm” harfinin Mecîd isimlerinin ilk harfine işaret ettiğini söylemiştir. Yine o, “ألف/elif” harfini Allah'ın nimetlerine, “ل/âm” harfini lütuflarına ve “م/mîm” harfini de yüceliğine işaret eden harfler olarak yorumlamıştır.⁵⁷ Aynı harflerle ilgili olarak aynı kişi tarafından h. 150 yılında yapılan bu iki farklı yorum, öteden beri âlimler arasında bu harfler konusunda bir mana üzerinde ittifak edilemediğini ve buna ilaveten bu konuda bir usulün de oluşturulmadığını göstermektedir. Anlaşılan o ki bu harflerin gizemi ve manalarının mahiyetinin bilinemezliği, varlığını ebediyete kadar devam ettirecektir.

Mukâtil bundan farklı olarak, Meryem sûresinin başında yer alan “كهايعص/kâf-hâ-yâ-ayn-sâd” harflerinden “ك/kâf” harfini “كافيا لخلقه/varlıkların her türlü ihtiyacını karşılayan, “ه/hâ” harfini “هاديا لعباده/kullarını hidayete erdiren, “ي/yâ” harfini “الهادي” kelimesinin son harfi, “ع/ayn” harfini “عالم بيريته/yarattıklarını bilen ve “ص/sâd” harfini “صادق/سؤزنده سادىك olan” şeklinde mana takdirinde bulunarak te'vil etmiştir.⁵⁸

Yine müellif bu iki te'vilin yanında “طه/Tâ hâ ve “يس/Yâ sîn” sûrelerinin başlarında yer alan “tâ hâ” ve “yâ sîn” harflerinin Süryanice ve Tay lehçelerindeki karşılıklarını dikkate alarak, “Ey adam”⁵⁹ ve “Ey insan”⁶⁰ şeklinde lafzî anlam takdirinde bulunarak yorumlamıştır. Son olarak müfessir, Kalem sûresinin birinci ayetindeki “ن/nûn” harfini, yerin altında var olan denizde bulunan “balık”⁶¹ şeklinde anlamış, Yûnus sûresinin başındaki “الرف/elif-lâm-râ” harflerini Kur'an'ın

⁵⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1: 28.

⁵⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2: 620.

⁵⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3: 20.

⁶⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3: 572.

⁶¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 403.

muhkem bir kitap olduğu ve içinde yalan bulunmadığı şeklinde te'vil etmiştir.⁶² Bütün bu değişik yorumlar, Mukâtil'in bu harfler konusunda bir usul geliştiremediğini ve keyfî anlam takdirlerinde bulunduğu göstermektedir.

2. 2. “Hurûf-ı Mukattaa” ve “Kaf Dağı” Efsanesi

Mukâtil'in Kâf sûresinin başında yer alan “ق/kâf”⁶³ harfiyle ilgili olarak yaptığı isrâilî te'vil, diğer hurûf-ı mukattaa yorumlarına göre daha gizemli ve efsanevi bir anlatım içermektedir. Buna göre yeşil zümrütten yaratılmış olan Kaf Dağı, dünyanın etrafını kuşatan çok büyük bir dağdır. Gökyüzü, maviliğini bu dağın renginden almıştır. Varlıklar içerisinde onun benzeri daha yaratılmamıştır. Bütün dağlar, ondan meydana gelmiştir. Yaratılan ilk dağ odur. Allah yeryüzünde zelzele olmasını istediğinde yanındaki meleğe emreder ve bu melek, Kaf Dağı'nın bir kökünü sallar ve yeryüzünün belirlenen noktasında deprem meydana gelir. Önde yer alan Kaf Dağı'nın gerisinde bin yıllık mesafede güneşin battığı ve Hicâb isiminde bir başka dağın bulunduğunu beyan eden Mukâtil, bunun “تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ”⁶⁴ ayetinde ifade edilen dağ olduğunu söylemiştir. Buna göre Hicâb Dağı, Kaf Dağının gerisinde yer alır ve güneş bu iki dağın arasında Kâf Dağının dibinde batar...⁶⁵

Sa'lebî (ö. 427/1035),⁶⁶ Sem'ânî (ö. 489/1096),⁶⁷ el-Ferrâ el-Begavî

⁶² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2: 225.

⁶³ Bu kelimeyi Allah'ın Kâdir, Kâhir, Karîb, Kavî, Kâdî ve Kâbid isimlerinin ilk harfi, Kur'an'ın isimlerinden biri, yemin şeklinde te'vil edenler olmuştur. Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Sıdkı Cemîl el-Attâr (Beyrut: Dâru'l-fikr, 2001), 13: 7947; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1995), 9: 5; Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdulmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, thk. İbrâhim el-Besyûnî (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyye, ty.), 3: 447.

⁶⁴ Sâd 38/32.

⁶⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4: 109. Benzer rivayetler için bkz. Abdurrahmân b. Ebû Bekir Celâlüddîn es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-fikr, ty.), 7: 589. İbn Zeyd, İkrime ve ed-Dahhâk bu sözü İbn Abbas'tan rivayet etmiştir. Bkz. Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'an*, 9: 4.

⁶⁶ Sa'lebî, *el-Keşşâf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'an*, 9: 93.

⁶⁷ Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, thk. Yâsir b. İbrahim-Ganîm b. Abbas Ganîm (Riyad: Dâru'l-vatan, 1997), 3: 76; 4: 440.

(ö. 516/1122),⁶⁸ İbn Atiyye (ö. 541/1147),⁶⁹ Kurtubî (ö. 671/1273),⁷⁰ İsmail Hakkı (ö. 1137/1725)⁷¹ gibi pek çok müfessir, Mukâtil b. Süleyman'dan Kaf Dağı konusunda nakillerde bulunmuşlardır. İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise müfessirlerin Kaf Dağı hakkında naklettikleri bilgilerin uydurma isrâilî rivayetler olduğunu söylemiştir.⁷² Ayrıca son dönem müfessirlerinden İbn Âşûr da Kaf Dağı hakkındaki rivayeti bazı yalancı kıssacıların İbn Abbas'tan rivayet ettiklerini beyan etmiştir.⁷³

Elmalılı bu konuda şu açıklamaları yapmaktadır: Zelzelelerin Kaf Dağıyla bir alakası yoktur. Bilimsel olarak depremlerin yerin altından çıkan gazların etkisiyle oluştuğu bilinmektedir. Semanın ötelinin dağ olarak telakki edilmesi dünyanın küre şeklinde görülmesinden dolayıdır. Kaf Dağı hakkındaki rivayetler, eski zamanlarda yaşayan kişilerin efsaneleşmiş haberlerinden ibarettir. Bu nazariyeleri “kâf” harfini tefsir etmek için kullanmak doğru değildir. Müteşâbih olan *kâf* harfini, Allah'ın kudretinin bir remzi olarak telakki etmek en doğru olanıdır.⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen de bu bağlamda şunları söylemiştir: Allah, böyle bir dağı yaratmaya kadirdir. Ancak onu yaratmış değildir. Zira yer-yüzünü dolaşanlardan bu dağı gören kimse olmamıştır. Bu hususta kesin delil olmadığından bu konuyu Allah'a havale etmek ihtiyat açısından en doğru olanıdır.⁷⁵

2. 3. “Hurûf-ı Mukattaa” ve Hz. Muhammed'in Ümmetinin Yaşayacağı Süre

Mukâtil'in Yahudilerden etkilenecek mukattaa harfleriyle ilgili yaptığı bir yorum, onların ebced hesabına dayanmaktadır. Mukâtil'in ver-

⁶⁸ el-Ferrâ el-Begavî, *Meâlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, 3: 5.

⁶⁹ Ebû Muhammed Abdulhak İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fî Kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşafi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, h. 1422), 3: 291.

⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmî'l-Kur'an*, 9: 4-5.

⁷¹ İsmâil Hakkı b. Mustafa el-İstanbulî, *Rûhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-fîkr, ty.), 4: 98, 338; 5: 12, 294; 7: 398, 8: 332-333, 350; 9: 102; 10: 101, 195, 210.

⁷² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1: 32; 7: 394.

⁷³ Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru Sahnûn li'n-neşr ve't-tevzi', ty.), 26: 276.

⁷⁴ Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Yenda Yay., 2001), 7: 202-203.

⁷⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Sentez Yay., 1996), 7: 3462- 3463.

diği bilgilere göre “ألف/elif” bir, “ب/be” iki, “ج/cim” üç, “د/dal” dört, “ه/ beş”, “و/vav” altı, “ز/ze” yedi, “ح/ha” sekiz, “ط/tı” dokuz, “ي/ye” on, “ك/ kef” yirmi, “ل/lam” otuz, “م/mim” kırk, “ن/nun” 50, “ص/sad” altmış, “ع/ayın” yetmiş, “ف/fe” seksen, “س/sin” doksan, “ق/kaf” yüz, “ر/ra” iki yüz, “ش/şin” üç yüz, “ت/te” dört yüz, “ث/se” beş yüz, “خ/hı” altı yüz, “ذ/zal” yedi yüz, “ض/dat” sekiz yüz, “ظ/zı” dokuz yüz ve “غ/ğayın” harfi bin rakamına tekabül etmektedir.⁷⁶

Yahudi Ebû Yâsir b. Ahtab, Bakara sûresinin ilk beş ayetini ilk duyduğunda kavmine Hz. Muhammed’e inanma konusunda acele etmemelerini söylemiş ve kavminin önde gelenleriyle Hz. Muhammed’in huzuruna gelmişlerdir. Heyette bulunan Cüdey, “Az önce söylediğin ayetler gerçekse yetmiş bir yıl ömrünüz olacak” demiştir. Hz. Ömer, Cüdey’e böyle bir sonuca nasıl ulaştığını sorunca o, ebced hesabına göre, “ألف/elif” harfinin bir, “ل/lam” harfinin otuz ve “م/mim” harfinin kırka işaret ettiğini söylemiştir. Cüdey, Hz. Peygamber’e buna benzer başka harflerin olup olmadığını sorunca Hz. Peygamber “المص/ elif-lâm-mîm-sâd”⁷⁷ harflerinin de olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Cüdey, ömürlerinin iki yüz otuz iki sene süreceğini söylemiştir. Cüdey, Hz. Peygamber’e tekrar bunun gibi başka harflerin olup olmadığını sorunca Hz. Peygamber bu sefer, “الر/elif-lâm-râ”⁷⁸ harflerinin olduğunu beyan etmiştir. Bunu üzerine Cüdey, dört yüz atmış üç sene ömür süreceğini söylemiştir. Cüdey, “Ey Muhammed! Allah’tan kork ve doğru söyle. Bunlardan başka harfler var mı?” deyince Hz. Peygamber, “المر/elif-lâm-mîm-râ”⁷⁹ harflerini okumuştur. Bunun üzerine Yahudiler ve Cüdey, Muhammed ümmetinin yedi yüz otuz dört yıl ömür süreceğini söylemişlerdir. Ardından onlar için karışık olduğunu ve bunlardan hangisine inanacakları konusunda kafaların karıştığını söylemişler ve böylece ona inanmaktan vazgeçip yanından ayrılmışlardır.⁸⁰

⁷⁶ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymán*, 1: 28.

⁷⁷ el-A’râf 7/1.

⁷⁸ Hûd 11/1.

⁷⁹ er-Ra’d 13/1.

⁸⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymán*, 1: 84-86.

2. 4. “Hurûf-ı Mukattaa” ve “Müteşâbih” Konusu

Mukâtil, Âl-İmrân sûresinin 7. ayetinin Yahudiler hakkında indiğini beyan etmiştir. O, bu ayetin “وَأَخْرَجْنَا مُتَشَابِهَاتٍ” (Kur'an'ın) bazı ayetleri müteşâbihtir” kısmını açıklarken “الم/elif-lâm-mîm”, “المص/ elif-lâm-mîm-sâd”, “الر/elif-lâm-râ” “المر/elif-lâm-mîm-râ” harflerinin müteşâbih⁸¹ olduğunu ve Yahudilerin bu harflerin ifade ettiği sayısal değerlere göre Hz. Peygamber'in ümmetinin kaç yıl yaşayacaklarını tahmin etmeye çalıştıklarını söylemiştir. Bu bağlamda Mukâtil ayetin, “وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ” “Onun te'vilini (Muhammed ümmetinin yaşayacağı süreyi) sadece Allah bilir” ifadesinden hareketle müslümanların ne kadar ömürlerinin olacağı bilgisinin sadece Allah'a ait olduğunu söylemiştir. Mukâtil, bu bağlamda yine bu ayetin “وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ” “İlimde rusûh sahibi olanlar” kısmıyla Abdullah b. Selâm ve arkadaşlarının kastedildiğini söyleyerek onların Kur'an'ın tamamına inandıklarını ifade etmiştir.⁸²

Muhtemelen Mukâtil, “حم/hâ-mîm” ile başlayan Mü'min, Fussilet, Câsiye, Ahkâf, Zuhruf, Duhân sûrelerinin başındaki harfleri “hakiki müteşâbih” olarak kabul ettiği için te'vil etmemiştir. Görüldüğü üzere Mukâtil, hurûf-ı mukattaalara yönelik yaptığı te'villerin bazısını isrâilî bilgilere ve Yahudilerin kullandıkları ebced hesabına dayandırmıştır. Rûm, Meryem ve Ankebût sûresi hariç bu harflerin hemen ardından gelen ayetlerde Kur'an'a vurgu yapıldığı için müfessirlerin geneli, bu harflerin dinleyicinin dikkatini vahye çekmeye matuf olduğunu söylemişlerdir. Aslında bu harfler konusunda hiçbir nebevî açıklama olmadığı için bu konuda ifade edilen görüşler ve yorumlar kesinlik ifade etmemektedir.⁸³

3. Mukâtil'in Tefsirinde İsrâiliyat

Ehl-i kitaptan nakil, esasında cahiliye dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönemdeki Araplar Ehl-i kitaptan hikâyeler dinlemişlerdir. Do-

⁸¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1: 264.

⁸² Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1: 86-87.

⁸³ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtilihü'l-gayb*, trc: Komisyon (Ankara: Akçağ Yay., 1995), 20: 250; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1991), 9: 14.

layısıyla isrâiliyat, tefsir ve hadise sızmadan önce Arap kültürüne/aklına sızmıştır. Az da olsa sahabeyle varlığını devam ettiren isrâiliyat, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemlerinde Ehl-i kitaba mensup kişilerin İslam'a girmesiyle sürekli artmıştır. İsrâilî rivayetlerin bazılarında Allah'ın zatına yönelik yanlış teşbihî cümleler ve peygamberlerin masumiyetine yakışmayan ifadeler bulunmaktadır.⁸⁴

Aklî ve naklî anlamda başarılı bir tefsir kaleme alan, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemlerinde yaşayan Mukâtil, yaşadığı dönemin fikriyatından ve kendisine gelen bilgilerden etkilenerek tefsirinde isrâilî rivayetlere yer vermiştir.⁸⁵ Bundan dolayı haklı olarak Ebû Hâtim el-Büstî gibi âlimler, onu Ehl-i kitaptan yaptığı isrâilî nakiller nedeniyle acımasızca eleştirmişlerdir.⁸⁶

Mukâtil'in naklettiği isrâilî rivayetlerin bazıları Hz. Âdem'le ilgilidir. Kur'an'da ilk yaratılan insanın ve peygamberin Hz. Âdem olduğu kaydedilmiştir. Kur'an'da onun ve eşinin yaratılışı, cennete girişleri, şeytan tarafından aldatılmaları, cennetten kovulmaları, meleklerden Âdem'i selamlamalarının istenmesi, çocuklarının takdim ettiği kurbanlar, Hz. Havva ile İblis ile arasında geçen konuşmalar, hatalarından tövbe etmeleri, Hz. Âdem'in zürriyetinden gönderilen peygamberler ve bunlar aracılığıyla insanlardan alınan misaklar, âdemoğullarına verilen nimetler ve şeytana uymamaları konusunda yapılan uyarılar gibi konular, Kur'an'da özet bir şekilde ibret maksadıyla anlatılmıştır.⁸⁷ Risâlet döneminden uzaklaştıkça bu konulara pek çok isrâiliyat karakterli haber karışmış ve Kur'an'ın bu konularda söyledikleri yerine sonraları bu rivayetler, Hz. Âdem'in gerçek kıssasıymış gibi tefsirlere yazılmış ve vaazlarda anlatılmıştır.⁸⁸ Günümüzde de bir taraftan görsel ve işitsel medya-

⁸⁴ Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadis*, 13-34.

⁸⁵ Ebu'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tüçübî el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, thk. Ebû Lübâbe Hüseyin (Riyad: Dâru'l-livâ li'n-neşr ve't-tevzi', 1986), 1: 295; İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân*, 5: 257; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 175.

⁸⁶ İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân*, 5: 257; Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl fi nakdi'r-ricâl*, 4: 173. Ayrıca bkz. Dârakutnî, *ed-Du'afâ'u'd-du'afâi ve'l-metrûkin*, 3: 133.

⁸⁷ İlgili bazı ayetler için bkz. el-Bakara 2/30-38; Âl-i İmrân 3/33, 59; el-Mâide 5/27-31; el-A'râf 7/11-28, 172; el-İsrâ 17/61-65, 70; el-Kehf 18/50; Meryem 19/58; Tâ hâ 20/115-123; Yâ sîn 36/60; Sâd 38/71-85.

⁸⁸ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrailiyyat* (İstanbul: Beyan Yay., 1985), 301.

da bu konudaki eski isrâilî rivayetler hararetle anlatılmakta diğer taraftan da bunlara yenileri eklenmeye devam etmektedir.

3. 1. Hz. Âdem'in Yarattığı

Mukâtil, Bakara sûresinin, “Rabbin meleklerle, ‘Yeryüzünde bir halife yaratacağım’ dediğinde onlar, ‘Orada bozgunculuk yapacak, kan dökcek birini mi yaratacaksın?’”⁸⁹ ayetini açıklarken şu isrâilî rivayette yer vermiştir:

Allah Âdem'i kırmızı, beyaz, tatlı, rutubetli ve tuzlu topraktan yarattı. Bundan dolayı neslinden beyaz, kırmızı, siyah tenli; mümin ve kâfir insanlar olmuştur. İblis, Âdem'in şeklini kıskandı ve yanındaki meleklerle, “Bu, daha önce benzerini görmediğiniz bir varlıktır. Eğer benden üstün olursa ne yapacaksınız?” dedi. Melekler şöyle cevap verdi: “Allah'ı dinleyip emrine itaat edeceğiz.” Allah'ın düşmanı olan İblis eğer Âdem kendine üstün olarak yaratılırsa ona itaat etmeyeceğini içinde gizledi. Âdem, çamur suretinde kırk yıl bekletildi. İblis, “Ben ateşten yaratıldım. Âdem ise içi boş çamurdur. Ateş çamura galip gelir ve ben Âdem'i mağlup edeceğim” diyerek Âdem'in dübüründen girip ağzından çıkmaya başladı... Allah ruha, “Âdem'in cesedinin içine gir” dedi. Ruh, “Ey Rabbim! Beni neden bu karanlık cesedin içine koyuyorsun?” diye karşılık verdi. Allah tekrar ruha, “Kerhen bu cesedin içine gir” dedi. Bunun üzerine ruh istemeyerek cesedin içine girip çıktı. Ardından Âdem'in cesedine başından ruh üflendi ve cesedin ortasına gelinceye kadar cesedin içinde dolanmaya başladı ve bir süre sonra oturdu... Sonra ruh, tekrar Âdem'in ayak parmaklarına varıncaya kadar içinde dolanmaya başladı. Ayak parmaklarının olduğu yerden çıkmak istedi ancak buradan bir çıkış yeri bulamadı. Baş kısmına geri döndü ve sonunda Âdem'in burun deliklerinden dışarı çıktı. Ruh, Âdem'in burnundan çıkarırken Âdem esnedi ve “Elhamdülillah” dedi. Bu cümle Âdem'in söylediği ilk söz oldu. Allah ona, “Yerhamükellah” cümlesiyle yanıt verdi ve “Ey Âdem! İşte seni bunun için yarattım” dedi.⁹⁰

Bu garip rivayetin yanında Mukâtil, Hz. Âdem ve Havva'ya yasaklanan ağacın “buğday başağı” olduğunu ve bu buğday başağından yi-

⁸⁹ el-Bakara 2/30.

⁹⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymán*, 1: 97-98.

yen Âdem'in Hindistan'a, Havva'nın Cidde'ye, İblis'inde Basra'ya indirildiğini ifade etmiştir. Âdem, "Serendîb" halkının yaşadığı bölgedeki "Nüz" Vadisi'ne indirildi. Belli bir süre sonra Âdem ve Havva Müzdelife'de buluştu. Âdem cuma günü Rabbinden aldığı vahiylerle tövbe etti.⁹¹ Mukâtil'in Hz. Âdem hakkında naklettiği bu tuhaf bilgilerin doğruluğunun ispatlanması mümkün değildir. Öte taraftan Âdem'in yaratılışı esnasında ruhun Allah'a itiraz etmesi ise izah edilebilir bir durum değildir. Haklı olarak İbn Kesîr, müfessirlerin Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili olarak naklettikleri bilgilerin bir kısmının tuhaf ve garip olduğunu söylemiştir.⁹²

3. 2. Hz. Âdem'in Yaratılışı Bağlamında Mukâtil-Taberî Kıyaslaması

Mukâtil'in Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili olarak naklettiği isrâîlî rivayetler, Taberî ile aşırı derecede artmıştır. Taberî'nin Hz. Âdem'in yaratılışıyla ilgili olarak naklettiği ve Mukâtil'in naklettikleriyle kıyaslanamayacak kadar uzun olan anlatımın çok kısa özeti şöyledir:

Allah, Âdem'i yaratmaya karar verdiğinde Cebrâîl'i yeryüzüne göndererek kendisine toprak getirmesini istemiştir. Yer Cebrâîl'e, "Toprağımdan bir miktar alarak onu eksiltip şeklini bozmandan Allah'a sığınırım" diyerek toprak vermeyi reddetmiştir. Toprak almadan Allah'ın huzuruna dönen Cebrâîl: "Ey Rabbim! Yer sana sığınarak toprak almama izin vermedi" deyince Allah Mikâîl'i yeryüzüne göndermiştir. Yer, Mikâîl'den de Allah'a sığınarak onun da toprak almasına izin vermemiştir. O da toprak almadan Allah'ın huzuruna dönmüş ve Cebrâîl'in söylediklerini tekrar etmiştir. Bunun üzerine Allah ölüm meleğini yeryüzüne göndermiştir. Yer ondan da Allah'a sığınmış ve toprak vermeyi reddetmiştir. Ancak ölüm meleği, "Allah'ın emrini yerine getirmeden huzuruna asla çıkmam" diyerek yerin farklı yerlerinden kırmızı, beyaz, siyah renkte bir miktar toprak almış ve bunları birbirine karıştırmıştır. Bu karışım nedeniyle Âdem'in neslinden farklı renkte insanlar çıkmıştır. Cebrâîl, hamur hâline gelinceye kadar top-

⁹¹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymán*, 1: 99.

⁹² Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmî Muhammed Selâme (byy.: Dâru tayyibe li'n-neşr ve't-tevzi', 1999), 1: 219-220. Ayrıca bkz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymán*, 5: 220-229.

rağî islatmaya devam etmiştir. Ardından toprak değişikliğe uğrayıp kokuncaya kadar onu kendi hâline bırakmıştır.⁹³ Sonra Allah, Âdem'i kendi eliyle yaratmıştır. Âdem'in cesedi kırk gün⁹⁴ veya kırk sene⁹⁵ çamur olarak yerde kalmıştır. Allah, Âdem'e ruh üflemek istediğinde meleklerle: "Ruhumdan Âdem'e üflediğimde ona secde edin" demiştir. Allah, Âdem'e başından ruh üflediğinde Âdem hapşırıldı. Ruh gözlerine girince Âdem cennet meyvelerine baktı. Ruh karnına girince Âdem'in canı yemek istedi. Ruh ayaklarına girdiğinde Âdem cennet meyvelerinden almak için yerinden fırladı.⁹⁶ Sonra Allah, Âdem'e varlıkların isimlerini tek tek öğretti.⁹⁷ Allah, Âdem'i yarattığında melekler fısıldayarak, "Ondan daha bilgili olmasak da üstünüz" demişlerdir.⁹⁸

İblis, lanetlendiğinde cennetten çıkarılmış ve Âdem cennete konulmuştur. Âdem cennette tek başına yürümeye başlamış, bir gün uyandığında yanı başında kaburga kemiğinden yaratılan bir kadın görmüş ve ona, "Kim-sin?" demiştir. O da, "Bir kadın" deyince Âdem ona, "Niçin yaratıldın?" diye sormuş o da, "Benimle beraber olman için" diye cevap vermiştir. Melekler Âdem'in bilgisini ölçmek için, "Ey Âdem! Onun ismi nedir?" diye sormuşlar, Âdem, "Havva" yanıtını vermiştir. Melekler, "Niçin Havva olarak isimlendirildi?" diye sorunca o, "Çünkü canlı bir nesneden yaratıldı" diye cevap vermiştir.⁹⁹ Cennetten kovulan İblis, oraya tekrar girmek istediğinde cennetin bekçileri ona izin vermedi. Bunun üzerine dört ayaklı, hayvanların en güzeli olan ve deveye benzeyen bir yılanın yanına geldi ve ağzına girerek kendisini cennete götürmesini istedi. Yılan onu ağzına aldı ve böylece bekçiler fark etmeden cennete götürdü. İblis yılanın ağzından çıkarak, "Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve yok olmayacak bir saltanat göstereyim mi?" dedi.¹⁰⁰ İblis'in amacı Âdem'in elbiselerini yırtarak avret mahallini ortaya çıkarmaktı. Âdem yasak ağaçtan yemeyi reddetti. Havva ağaçtan ye-

⁹³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târihu't-Taberî* (Beyrut: nşr. Dâru't-türâs, h. 1387), 1: 90.

⁹⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1: 92.

⁹⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1: 93, 119.

⁹⁶ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1: 94-96.

⁹⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1: 97-99.

⁹⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1: 101.

⁹⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 1: 103-105.

¹⁰⁰ Tâ hâ 20/120.

di ve “Ey Âdem! Ben yedim ve bana bir zarar vermedi. Sen de ye” dedi ve Âdem ağaçtan yedi. Bunun üzerine avret mahalleri ortaya çıktı.¹⁰¹ İblis, yılanı koruması altına alacağını ve böylece insanların ona zarar veremeyeceğini vaat ederek onu kandırdı. Yaptığı bu hatadan dolayı Allah ayaklarını yok ederek yılanı insanların düşmanı yaptı ve onu sürünmeye mahkûm etti.¹⁰² Havva’yı da Âdem’i kandırdığı için her ay menstrasyon/adet kanamasıyla cezalandırdı.¹⁰³ Havva, Âdem’i ayıkken kandıramadı. Ona içki içirerek sarhoş etti ve böylece ona yasak ağaçtan yedirdi.¹⁰⁴ Allah, Âdem’i yeryüzüne indirdiğinde orada onun için bir ev inşa etti. Âdem’in ayakları yerde başı ise semaya değiyordu. Melekler onu gördüğünde korkuya kapılıp kaçıyorlardı. Bunun üzerine Allah, Âdem’in boynunu biraz kısalttı. Âdem bu duruma çok üzülürdü.¹⁰⁵ Allah Âdem için yeryüzünde kabuklu-kabuksuz, çekirdekli-çekirdeksiz otuz çeşit meyve bitirdi.¹⁰⁶ Âdem ve Havva cennetten indiklerinde yanlarında kardan daha beyaz bir siyah taş aldılar ve cennet nimetlerini kaybettikleri için iki yüz sene ağladılar. Kırk gün boyunca bir şey yiyip içmediler.¹⁰⁷ Havva, Âdem’le yüz sene boyunca ilişkiye girmedi. Daha sonra çocukları oldu. Allah Âdem’in zürriyetini sırtından alarak onlarla ahitleşti.¹⁰⁸ Âlimler, Kâbil’in ismi konusunda ihtilafa düşmüş ve Kayn, Kâyin veya Kâyîn¹⁰⁹ olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁰ Âdem’in çocukları, farklı batından doğan kızlarla evlenmeye başladılar. Âdem’in Kabil ve Habil adında iki çocuğu dünyaya gelmiştir. Kabil, Habil’in evleneceği kızla evlenmek istediğinde Habil buna izin vermemiş ve Kabil, bunun üzerine onu öldürmüştür.¹¹¹ Sunulan kurbanların Allah tarafından kabul edildiğinin göstergesi, gökten gönderilen bir ateş tarafından yakılması şeklinde olmuştur. Habil adlı oğul çoban, Kabil ise çiftçi olmuştur. Habil en iyi koçunu, Kabil de değersiz ekinlerini kurban olarak tak-

¹⁰¹ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 1: 106-107.

¹⁰² Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 1: 107-109.

¹⁰³ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 1: 109

¹⁰⁴ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 1: 111-112.

¹⁰⁵ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 1: 123.

¹⁰⁶ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 1: 128.

¹⁰⁷ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 1: 133.

¹⁰⁸ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 1: 134-135; 157.

¹⁰⁹ Tevrat’a göre bu çocuğun ismi Kain’dır. Bkz. Tekvin, 4/1-8.

¹¹⁰ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 1: 137.

¹¹¹ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 1: 137-140.

dim etmiştir. Ateş, Habil'in sunduğu koçu yemiş ancak Kabil'inkilere dokunmamıştır. Kurbanı ateş tarafından yakılmayan Kabil, utancından insanlar içine çıkamaz olmuş ve hasedinden kardeşini öldürmüştür.¹¹²

Havva yirmi ayrı batında erkek ve kız olarak kırk çocuk doğurdu.¹¹³ Âdem bin,¹¹⁴ dokuz yüz otuz altı¹¹⁵ veya dokuz yüz otuz¹¹⁶ sene yaşadı. Âdem öldüğünde Allah, kefeni ve kınasını cennetten gönderdi ve melekleri onu yıkamaları ve gömmeleri için görevlendirdi. Nûz Vadisi'nde ölen Âdem'i melekler yıkadı ve onun için bir lahit yaptılar.¹¹⁷ Tufan olduğunda Nuh, Âdem ve Havva'yı gömülü oldukları mağaradan çıkardı ve bir tabutun içine koyarak gemiye yükledi. Tufan bittiğinde Nuh, onları tekrar aynı mağaraya gömdü...¹¹⁸

Taberî'nin Âdem'in yaratılışıyla ilgili olarak aktardığı bu bilgilerin bir kısmı, Tevrat'ın Tekvin bölümünde anlatılanlarla pek çok açıdan birebir uyuşmaktadır. Bu durum onun isrâilî bilgileri nakletmede bir beis görmediğini göstermektedir. Ancak Taberî'nin Hz. Âdem hakkında rivayet ettiği meleklerin toprak almasıyla ilgili bilgilerin kabul edilmesi mümkün değildir. Çünkü, "Melekler, göklerde ve yerdeki varlıklar, büyüklenmeden Allah'a secde ederler. Onların hepsi, Rablerinden korkarlar ve kendilerine emredilenleri yaparlar"¹¹⁹; "Sonra (Allah) duman/gaz hâlinde bulunan göğe yöneldi. Sema ve yeryüzüne, 'İsteyerek veya istemeyerek buyruğuma gelin' dedi. Onlar da, 'İsteyerek geldik' dediler"¹²⁰; "Ateşin başında katı, şiddetli, Allah'ın emirlerine karşı gelmeyen ve emredildikleri şeyleri yapan melekler vardır"¹²¹ ayetlerinde ifade edildiği üzere tüm varlıklar Allah'ın hükümranlığını kabul etmiş ve emirlerine gönülden teslim olmuşlardır. Dolayısıyla meleklerin ve iradesi olmayan toprağın, kendilerini yoktan var eden Allah'ın mutlak iradesine boyun eğmemeleri söz konusu değildir. Bu bağlamda Mîkâil,

¹¹² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1: 140-145.

¹¹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1: 145-150.

¹¹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1: 156.

¹¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1: 158.

¹¹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1: 159.

¹¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1: 159-161.

¹¹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1: 161.

¹¹⁹ en-Nahl 16/49-50.

¹²⁰ el-Fussilet 41/11.

¹²¹ et-Tahrîm 66/6.

İsrâfil ve Azrâil'in yerden toprak almalarıyla ilgili bilgiler hakkında M. Seligsohn'un söylediği, "Bu efsane, bazı tadilatla beraber, isrâilî âsârdan alınmıştır"¹²² cümlesi son derece manidardır.

3. 3. Hz. Âdem'in Yarattığı Bağlamında Mukâtil-Taberî-Tevrat Kıyaslaması

Bir kıyaslama olması için Tekvin'de Hz. Âdem'in yaratılışını anlatan bilgileri sunmak, müfessirlerin bu konuda yararlandıkları kaynağın ortaya konulması bakımından yararlı olacaktır. Tevrat'ta Âdem'in yaratılışını anlatan ifadeler şu şekildedir:

Allah, yerin toprağından Âdem'i yarattı ve burnuna hayat nefesini üfledi. Ardından onun için Aden'de bir bahçe var etti. Bahçenin ortasında iyilik ve kötülüğü bilme ağacını halketti.¹²³ Daha sonra hayvanları topraktan yarattı ve Âdem bu hayvanlara isim koydu. Sonra, "Âdem'in yalnız olması iyi değildir. Kendisine uygun bir yardımcı yapacağım" dedi. Âdem uykudayken kaburga kemiklerinden birini aldı ve yerini etle kapladı. Allah, kaburga kemiğinden bir kadın yaratıp Âdem'in yanına getirdi ve insanın bu kadın için anasını ve babasını bırakacağını söyledi. Âdem ve Havva ilk yaratıldıklarında çıplaktılar.¹²⁴ Hayvanlarının en hilekârı yıldı. Yılan kadına bahçenin herhangi bir ağacından yemelerinin yasaklanıp yasaklanmadığını sorunca kadın "evet" dedi. Bunun üzerine yılan, "Allah, bu ağaçtan ölümsüz olmamanız için yemenizi yasakladı" dedi ve ardından, "Eğer bu ağaçtan yerseniz asla ölmeyeceksiniz ve ondan yediğinizde gözleriniz açılacak ve iyiyi, kötüyü bilerek Allah gibi olacaksınız" dedi. Bunun üzerine kadın ağacın meyvesinden yedi ve eşine de yedirdi. Ardından gözleri açıldı ve çıplak olduklarını gördüler ve hemen incir yapraklarından kendilerine elbiseler yaptılar. Âdem Allah'a, "Yanıma verdiğin kadın, o ağaçtan bana verdi ve yedim" dedi. Bunun üzerine Allah, yılanı hayvanların en lanetlisi yaptı ve onu toprak yemeye mahkûm etti. Kadının da gebeliğini ziyadesiyle çoğalttı ve Âdem'e de, "Karına uyduğun için toprak senin yüzünden lanetlendi. Artık ömrün boyunca yiyeceğini topraktan zahmet çekerek

¹²² M. Seligsohn, "Âdem", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), 1: 135.

¹²³ Tekvin, 2/7-9.

¹²⁴ Tekvin, 2/18-25.

elde edeceksin” dedi ve Âdem’i Aden bahçesinden kovdu.¹²⁵ Havva, Habil ve Kâin’i doğurdu. Habil çoban, Kâin ise çiftçiydi. Kâin, toprağın değersiz ürünlerinden; Habil de sürünün ilk doğan ve yağlı olanlarından kurbanlarını/takdimelerini getirdiler. Rab, Habil’in kurbanını/takdimesini kabul etti ancak Kâin’inkini etmedi. Bunun üzerine Kâin çok öfkeleni. Rab, Kâin’e eğer iyi bir insan olursa onun da kurbanını/takdimesini kabul edeceğini söyledi. Buna rağmen Kâin hasedinden kardeşini öldürdü.¹²⁶ Bu günahahtan sonra yeryüzünde kötülüklerin ardı arkası kesilmedi ve Rab insanı yarattığına pişman oldu.¹²⁷

Hız. Âdem hakkında hicri 150 yılında Mukâtil tarafından kayıt altına alınan isrâilî bilgiler, kendisinden yaklaşık bir buçuk asır sonra hicri 310 yılında vefat eden Taberî’nin anlattıklarıyla kıyaslandığında aşırı bir boyuta ulaşmıştır. Taberî’nin bu bilgileri meleklerin, yerin, göklerin ve tüm kâinatın Allah’ın emrine boyun eğdiğini ifade eden pek çok ayete rağmen eserinde serdetmesi, izahı mümkün olmayan bir durumdur. Ayrıca bu bilgilerin bazı ayetler çerçevesinde sunulması ve ardından da, “الله اعلم” “Allah, en doğrusunu bilir” cümlesinin ifade edilmesi, bunları meşru hâle getirmez. Taberî’nin naklettiği tüm bu bilgiler bir yana, onun Hız. Havva’nın, Hız. Âdem’i sarhoş ederek ona yasak ağaçtan yedirmesini nakletmesi, kanaatimizce, izahı mümkün olmayan bir durumdur. Taberî’nin Kur’an’la açık bir şekilde çelişen bu gibi rivayetlere yer vermesi, tarih kitabı da olsa, aklın sınırlarını aşmaktadır. Öte taraftan Taberî gibi bazı müfessirler yukarıda olduğu gibi bazı ayetlerin açıklaması bağlamında zikrettikleri isrâilî bilgilerde pek çok teşbîh ve tecsîmi dile getiren ifadelerle yer vermişlerdir.

Sonuç

Mukâtil hakkında yapılan olumsuz tenkit ve eleştirilerin büyük bir kısmı, yaşadığı Horasan bölgesine hâkim olan yanlış itikadî akımlarla özdeşleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim eserlerine atıf yapılmadan Mukâtil hakkında yapılan teşbîh ve tecsîmle ilgili değerlendirmeler, yazdığı eserlerle ve söylediği sözlerle kıyaslandığında gerçe-

¹²⁵ Tekvin, 3/1-23.

¹²⁶ Tekvin, 4/1-8.

¹²⁷ Tekvin, 6/1-8.

ği yansıtmamaktadır. Kanaatimizce Şehristânî'nin, Mukâtil'in sözlerine atfen yaptığı değerlendirme, onun Allah'ın sıfatları konusundaki görüşlerini, teşbîhî fikirlere bakışını objektif olarak ortaya koymaktadır. Ayrıca Şehristânî'nin mezkûr değerlendirmeleri dikkate alındığında, onun Müşebbihelikle itham edilmesinin gerçeği yansıtmadığı görülmektedir.

Buna mukabil Mukâtil hakkında yapılan isrâiliyat ve hurûf-ı mukattaa hakkındaki eleştirilerin ise gerçeklik payı bulunmaktadır. Hurûf-ı mukattaaların Kur'an'daki kullanımlarına bakıldığında bir meydan okuma, Kur'an'ın icazını vurgulama ve muhatabın dikkatini Kur'an'a çekmeye matuf oldukları anlaşılmaktadır. Ancak Mukâtil, Kur'an'ın bütünlüğünden yola çıkarak bu harfler hususunda bir sonuca varma yerine herhangi bir eleştiride bulunmadan bu konuda kendine gelen bazı isrâilî rivayetlere yer vermiştir. Ayrıca o, Ehl-i kitabın etkisinde kalarak bazı ayetlerin tefsirinde de isrâilî bilgilerden yararlanmıştı. Özellikle Hz. Âdem'in yaratılışı ve "kâf" harfiyle ilgili olarak naklettiği isrâilî nakiller bu manada dikkate değerdir. Onun bu konularda yazılı olarak naklettiği isrâilî bilgiler, kendisinden sonraki müfessirlerin bir kısmı tarafından kullanılmıştır.

Kaynakça

- A'zamî, M. Mustafa. *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*. trc. Recep Çetintaş. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1991.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrailiyyat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1985.
- Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşâr Avâd. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2002.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ. *Meâlimu't-tenzîl fî tefsiri'l-Kur'ân*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, h. 1420.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Sentez Yayınları, 1996.

- Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim. *et-Târihu'l-kebir*. Haydarâbâd: Dâiratu'l-meârifî'l-Osmâniyye, ty.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi I*. Ankara: Fecir Yayınevi, 1996.
- Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Mevzû'ât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: nşr. Muhammed Abdulmuhsin, 1966.
- Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ya'kûb b. İshâk es-Sa'dî. *Ahvâlü'r-ricâl*, thk. Abdalalîm Abdulazîm el-Bestevî. Pakistan: Hadîsu Akademî-Faysalâbâd, ty.
- Çelik, İbrahim. "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukâtil b. Süleyman'a İsnad Edilen Teşbih Fikri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (1987): 151-159.
- Dârakutnî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed b. Mehdî. *ed-Duafâu'd-duafâi ve'l-metrûkîn*. thk. Abdurrahîm Muhammed el-Kaşkarî. Medine: Mecelletu'l-câmiati'l-İslâmiyyi, h. 1404.
- Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadîs*. byy.: el-Mektebetü'l-İslâmî-Müessesetü'l-işrâk, 1999.
- Ebû Şeybe, Ebû Bekr b. Abdullah b. Muhammed. *Musannefu Ebî Şeybe*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, h. 1409.
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Tefsirde Akılcı Eğilim*. trc. Numan Konaklı-Nihat Uzun. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Yenda Yayınları, 2001.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmâil b. İshâk Ebû Musa. *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfu'l-musallîn*. thk: Naim Zerzûr. byy.: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2005.
- Hakemî, Hafız Ahmed b. Ali. *Me'âricu'l-kabûl*. thk. Ömer b. Mahmud Ebû Ömer. ed-Dimam: Dâru İbni'l-Kayyim, 1990.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhak. *el-Muharraru'l-vecîz fî Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdüsselam Abduşşafî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, h. 1422.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh. *Târihu Dimeşk*. thk. Amr b. Garâme. byy.: Dâru'l-fıkr, 1995.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1952.

- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru sâdır, 1994.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Sa'îd el-Endulisî. *el-Fasl fi'l-mülel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ty.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *el-Mecrâhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmud İbrâhim Zâйд. Haleb: Dâru'l-va'y, h. 1396.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*. thk. Sâmî Muhammed Selâme, byy.: Dâru tayyibe li'n-neşr ve't-tevzi', 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-İhtilâf fi'l-lafz ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe*. thk. Ömer b. Mahmud Ebû Ömer. byy.: Dâru'r-râye, 1991.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*. byy.: el-Mektebetü'l-İslâmî-Müessesetü'l-işrâk, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1999.
- İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed. *el-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramazan. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-ma'rife, 1997.
- İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osman b. Ezdâd. *Târihu esmâ'i'd-du'afâi vel-kezzâbin*. thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. byy.: yy. 1989.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Menhecû's-sünneti'n-nebeviyye fi nakdi kelâmi's-Şi'ati'l-Kaderiyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim: Suud: Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, 1986.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Mukaddimetü fi usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayât, 1980.
- İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Sâlih el-Kûfi. *Ma'rifetü's-sikât min ricâli ehli'l-ilmî ve'l-hadis*. thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bistevî. Suud: Mektebetü'd-dâr, 1985.
- İsmâil Hakkı, Mustafa el-İstanbulî. *Rûhu'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-fîkr, ty. *Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1969.
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi*. Ankara: Kitâbiyât, 2005.

- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1995.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdulmelik. *Letâifu'l-işârât*. thk. İbrâhim el-Besyûnî. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, ty.
- Küçük, Raşit, "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23: 154-159. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Makdisî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tâhir. *Zehiratu'l-huffâz*, thk. Abdurrahman el-Firyevâî. Riyad: Dâru's-selef, 1996.
- Mizzî, Hafız Cemaluddin Ebu'l-Haccâc Yusuf. *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. thk. Ahmed Ali- Hasan Ahmed. byy.: Dâru'l-fıkr, ty.
- Muammer b. Râşid, Ebî 'Amr el-Ezdî. *Câmi'u Muammer b. Raşid*. thk. Habîburrahman el-Azamî. Pakistan: el-Meclisu'l-'ilmî, h. 1403.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud b. Şehâte. Beyrut: Dâru ihyâit-türâs, h. 1423.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. trc. Komisyon. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim. *el-Keşşâf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. el-İmâm Muhammed b. Âşûr. Beyrut- Lübnan: Dâru ihyâit-türâsi'l-'Arabî, 2002.
- Seligsohn, M. "Adem". *İslâm Ansiklopedisi*. 1: 135-136. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978,
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Yâsir b. İbrâhim-Ganîm b. Abbas Ganîm. Riyad: Dâru'l-vatan, 1997.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebû Bekir Celâlüddîn. *ed-Dürri'l-mensûr*. Beyrut: Dâru'l-fıkr, ty.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. byy.: Müessesetü'l-Halebî, ty.
- Şentürk, Recep. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23: 153-154. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *er-Red ale'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*. thk. Sabri b. Selame Şahin. byy.: Dâru's-sebât li'n-neşr ve't-tevzi', ty.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk: Sıdkı Cemîl el-Attâr. Beyrut: Dâru'l-fîkr, 2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târihu't-taberî*. Beyrut: Dâru't-türâs, h. 1387.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1999.
- Tözluyurt, Mehmet. "İstihza Eylemi ve Müslümanlar Üzerindeki Etkileri Hakkında Bir Analiz". *Kelam Araştırmaları Dergisi*. 14/1 (2016): 119-145.
- Türker, Ömer. "Mukâtil. b. Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 134-136. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Türker, Ömer. *Erken Dönem Tefsirlerinde Tevil Sorunu*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- 'Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. 'Amr b. Musa b. Ammâd. *Du'afâi'l-kebir*. thk. Abdulmudî Emin Ka'lacî. Beyrut: Dâru'l-mektebeti'l-İlmiyye, 1984.
- Zahitoğlu, İrfan, "Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsir-i Kebir'indeki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *el-İsrâiliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*. Kahire: Mek-tebetu vehbe, ty.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. byy.: Dâru ihyâit't-türâsi'l-'Arabî, 1976.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-'Arş*. Medine: İmâdetu'l-bahsi'l-İlmiyyi, 2003.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-İ'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bücâvî. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-ma'rife li't-tiba' ve'n-neşr, 1963.